

УДК 330.332

Коленда Н.В.

кандидат економічних наук, доцент

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ: РІВНІ, ТИПИ, СКЛАДОВІ

SOCIAL POTENTIAL: LEVELS, TYPES, COMPONENTS

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто й охарактеризовано рівні соціального потенціалу. Сформовано авторське тлумачення індивідуального, групового соціального потенціалу, соціального потенціалу підприємства, регіону, суспільства. Визначено складові кожного з них і їх види.

Ключові слова: індивідуальний соціальний потенціал, груповий соціальний потенціал, соціальний потенціал підприємства, соціальний потенціал регіону, соціальний потенціал суспільства.

АННОТАЦІЯ

В статье рассмотрены уровни социального потенциала и дана им характеристика. Сформировано авторское толкование индивидуального, группового социального потенциала, социального потенциала предприятия, региона, общества. Определены составляющие каждого из них и их виды.

Ключевые слова: индивидуальный социальный потенциал, групповой социальный потенциал, социальный потенциал предприятия, социальный потенциал региона, социальный потенциал общества.

ANNOTATION

In the article the level of social potential are considered and given their characteristics. Author's interpretation of individual, group social potential, social potential of the enterprise, region and society are formed. The components of each of them and their types are identified.

Keywords: individual social potential, group social potential, social potential of the enterprise, social potential of the region, social potential of society.

Постановка проблеми. Соціальний потенціал є складною соціально-економічною категорією, вивченню якої на сьогодні приділено досить мало уваги. Крім того, складність дослідження зумовлюється тим, що соціальний потенціал можна розглядати як утворення, що формується на різних рівнях, змінюючи при цьому своє змістове наповнення та структуру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спробу узагальнити вивчення соціального потенціалу зробила С. Штирбул, яка у своїй дисертаційній роботі виділила рівні соціального потенціалу, його суб'єкти й функції. Зокрема, науковцем було визначено, що соціальний потенціал діє на чотирьох рівнях: нано-, мікро-, макро- й метарівні.

При цьому суб'єктами соціального потенціалу, відповідно до рівнів, є такі: на нанорівні – сім'я; на мікрорівні – працівники, безробітні, малий, середній і великий бізнес; на макрорівні – держава та частково великий бізнес (транснаціональні корпорації), громадянське суспільство; на метарівні – громадянське суспільство загалом [1].

Мета статті. У зв'язку з цим першочергово зробимо спробу уточнити рівні соціального потенціалу. На основі емпіричного дослідження й зроблених узагальнень визначимо основні ознаки та характерні особливості соціального потенціалу на кожному рівні його формування, запропонуємо їх авторське тлумачення.

Виклад основного матеріалу. На основі узагальнення й результатів аналітичного дослідження ми не можемо погодитися з підходом С. Штирбул щодо виділення рівнів і суб'єктів соціального потенціалу. А тому спробуємо розробити авторський підхід до виділення рівнів і носіїв соціального потенціалу. Зокрема, пропонуємо виділити нано-, мікро-, локальний та макрорівні формування соціального потенціалу. Відповідно до виділених рівнів, основними

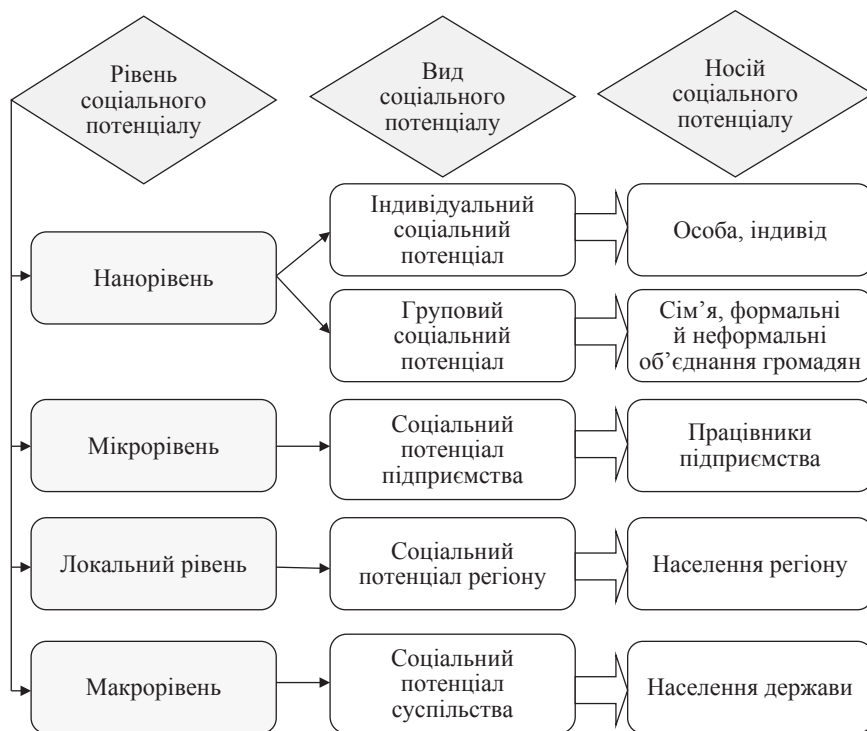

Рис. 1. Рівні формування соціального потенціалу

видами соціального потенціалу будуть (див. рисунок 1) такі: індивідуальний, груповий соціальний потенціал, соціальний потенціал підприємства, регіону, суспільства.

Тепер пропонуємо більш детально розглянути кожен вид соціального потенціалу.

Індивідуальний соціальний потенціал досліджували В. Андрущенко, І. Бичко, В. Воловик, Н. Дериглазова, Р. Додонов, Н. Козло, Л. Кривега, С. Кримський, М. Лепський, М. Михальченко, І. Надольний та інші. Проте більшість досліджень присвячені аналізу соціального потенціалу з погляду філософського осмислення цього феномена, практично відсутні праці, де розглядався б індивідуальний соціальний потенціал із соціально-економічного ракурсу.

Емпіричний аналіз наукових джерел, у яких висвітлювалися результати дослідження індивідуального соціального потенціалу, дає змогу сформулювати його основні ознаки, а саме: характеризує можливості людини; його реалізація змінює становище людини в суспільстві та й саме суспільство; спрямований на задоволення потреб людини й досягнення мети; його формування відбувається відповідно до визначеної мети діяльності; ефективність його реалізації визначається результатом діяльності та мірою задоволення від життя.

Отже, індивідуальний соціальний потенціал – це складна категорія, яка відображає можливість особистості задовольняти свої потреби й досягати поставленої мети.

Визначивши сутність індивідуального соціального потенціалу, перейдімо до дослідження його складових. Отже, основними складовими індивідуального соціального потенціалу, на нашу думку, є такі:

- потенціал життя – це кількість років, які людина може прожити за наявного рівня середньої тривалості життя й можливостей соціально-економічного розвитку суспільства;

- потенціал здоров'я – це закладені природою та здобуті протягом життя можливості людини, що визначають її фізичну силу, працездатність, тривалість періоду трудової активності, стійкість до хвороб;

- інтелектуальний потенціал – це можливості людини, які визначають її здатність до самореалізації, самоствердження і пристосування до умов суспільства;

- освітній потенціал – це можливості людини, що формуються у процесі виховання, навчання й самоосвіти;

- культурний потенціал – це можливості людини, які формуються протягом тривалого періоду у процесі соціалізації людини та визначають її здатність адаптуватися до соціально доквілля.

Аналізуючи компонентну структуру індивідуального соціального потенціалу, можна зробити висновок, що його формування передбачає таке: піклування про здоров'я, ведення здорового способу життя; здобуття освіти, постійне са-

мовдосконалення; правильну професійну ідентифікацію; підвищення власного культурного рівня; постійну роботу над собою в напрямі самореалізації; розвиток комунікативних здібностей; формування психологічної стійкості.

Крім того, реалізація соціального потенціалу на кожному із рівнів повинна мати функціональне призначення. Тому реалізація індивідуального соціального потенціалу повинна забезпечити досягнення мети життя людини; задоволення потреб усіх рівнів; отримання користі для суспільства.

Залежно від результату реалізації, індивідуальний соціальний потенціал можна поділити на такий:

- прихований або нереалізований – не має виявів у соціальному середовищі та його реалізація не приносить користі ні суспільству, ні його носієві;

- внутрішній або егоїстичний – реалізується в соціальному середовищі, приносячи вигоду тільки його носієві;

- зовнішній або реалізований – реалізується в соціальному середовищі з користю для суспільства та його носія.

Саме на формування індивідуального соціального потенціалу третього виду має бути націлена політика держави.

Другим видом потенціалу, що ми виділили на нанорівні, є груповий соціальний потенціал, носієм якого може бути сім'я, формальні й неформальні об'єднання громадян.

Щодо досліджень такого типу соціального потенціалу, то огляд наукової літератури на сьогодні засвідчив їх відсутність. Як бачимо, груповий соціальний потенціал – поняття нове, яке вимагає більш детального вивчення.

Насамперед необхідно зауважити, що груповий соціальний потенціал не можна розглядати як сукупність чи поєднання індивідуальних соціальних потенціалів. Це зумовлено тим, що груповий соціальний потенціал формується хоча і на тому самому рівні, проте вимагає до себе зовсім інших підходів.

Перша особливість групового соціального потенціалу полягає в тому, що його формування вимагає наявності як мінімум двох суб'єктів, які взаємодіють між собою. Крім того, якщо при формуванні індивідуального соціального потенціалу можна було орієнтуватися на єдину мету діяльності його носія, то в цьому випадку цілі можуть відрізнятися й потребують попереднього узгодження та знаходження консенсусу. Також протягом періоду формування й реалізації групового соціального потенціалу необхідно постійно підтримувати стійкі зв'язки між його носіями, оскільки їх втрата може змінити цілість установки та тип самого потенціалу.

Як бачимо, формування й реалізація групового соціального потенціалу є складним процесом, який має свої особливості, а саме: відображає можливості діяльності й реалізації цілей групи людей; потребує налагодження стійких

комунікативних зв'язків; формування має відбуватися з урахуванням ефекту синергії.

Отже, груповий соціальний потенціал можемо визначити як можливості групи людей діяти та досягати спільної мети, які формуються у процесі соціалізації й налагодження стійких суспільних відносин і спрямовані на отримання синергетичного ефекту.

Основними складовими групового соціального потенціалу будуть такі:

- людський потенціал, котрий можемо визначити як сукупність основоположних прав, здібностей, можливостей індивіда і спільноти, рівень розвитку й реалізації яких підвищує (чи знижує) продуктивність діяльності соціуму [2, с. 156], або як узагальнену характеристику можливостей здійснення різних форм і видів діяльності, властивих або окремому індивідові, або виділеним за певним критерієм (суспільним, культурним тощо) групам людей [3, с. 1159];

- репродуктивний потенціал – це здатність до відтворення;

- комунікативний потенціал – це можливості, що відображають уміння налагоджувати зв'язки та здійснювати обмін інформацією між суб'єктами суспільних відносин;

- організаційний потенціал – це можливості, які визначають здатність особи до ведення спільної діяльності.

Ґрунтуючись на дослідженнях Р. Патнема [4], можна виділити такі види групового соціального потенціалу, залежно від його носія:

- сполучний – це можливості налагодження відносин і здійснення продуктивної діяльності в межах однорідних груп (сім'я, близькі друзі), що дає змогу кожному із групи бути прийнятним у суспільстві;

- поєднувальний – це можливості налагодження відносин і здійснення продуктивної діяльності між членами менш стійкої групи, яка характеризується більш слабкими й різносторонніми зв'язками та може сприяти просуванню по суспільних сходах тільки окремим членам групи.

При цьому формування групового соціального потенціалу передбачає таке: узгодження інтересів групи; підбір членів групи так, щоб максимізувати ефект від їх спільної діяльності; адаптація законодавства, що регулює діяльність об'єднань, з метою максимального задоволення інтересів громадян і держави; пропагування інституту сім'ї; проведення сприятливої демографічної та соціальної політики.

У свою чергу, реалізація групового соціального потенціалу націлена на відтворення населення; збереження сімейних традицій; виховання й становлення нового покоління в суспільстві; захист інтересів членів суспільства.

На мікрорівні відбувається формування соціального потенціалу підприємства. Аналіз трактувань цього поняття науковцями надає можливість виділити основні ознаки соціального потенціалу підприємства:

- його носієм є працівники підприємства;
- відображає можливості досягнення місії та стратегічних цілей діяльності підприємства;
- спрямований на задоволення потреб працівників і підвищення їхньої мотивації;
- реалізація повинна забезпечувати соціальний розвиток працівників;
- передбачає обов'язкову наявність соціальних зв'язків і колективних комунікацій, що існують на довірчій основі між членами трудового колективу.

З урахуванням цих ознак пропонуємо під соціальним потенціалом підприємства розуміти можливості окремих працівників і колективу загалом щодо досягнення місії, стратегічних цілей діяльності підприємства й задоволення власних потреб, які формуються та реалізуються у процесі налагодження соціальних зв'язків і забезпечують соціальний розвиток особистості.

Виходячи із сутності соціального потенціалу регіону й з урахуванням наявних підходів до його структуризації, можемо виділити його такі компоненти: демографічний потенціал; соціально-інфраструктурний потенціал; потенціал зайнятості; потенціал соціальної політики; інтелектуальний потенціал; культурний потенціал; освітній потенціал; потенціал охорони здоров'я. Також вважаємо, що соціальний потенціал підприємства включає елементи індивідуального та групового соціального потенціалу, особливості яких необхідно враховувати.

Щодо видової структури соціального потенціалу підприємства, то його можна класифікувати за низкою ознак: за рівнем реалізації: фактичний, прихований і перспективний; за ступенем задоволення потреб: егоцентричний та ендоецентричний; за характером носіїв потенціалу: професійний; психологічний; конфліктний; за ступенем відповідності поставленій меті: релевантний і нерелевантний; за кількісним показником: високий; середній; низький; за якісним складом: стихійний і збалансований; за рівнем сталості: динамічний, умовно динамічний і статичний; за формою вияву: конструктивний і деструктивний; за формою існування: стабільний, мінливий, формальний.

Формування соціального потенціалу підприємства передбачає таке: проведення ефективної кадрової політики; проведення ефективної соціальної політики; зростання обсягу соціальних інвестицій; удосконалення соціальних стандартів і контроль за їх дотриманням; створення сприятливих умов для формування соціальних мереж у колективі; нарощення трудового потенціалу підприємства.

При цьому реалізація соціального потенціалу підприємства повинна забезпечити таке: підвищення продуктивності праці працівників; можливості залучення більш кваліфікованих працівників; розвиток трудового потенціалу підприємства; покращення психологічного клімату в трудовому колективі; підвищення конкурентоспроможності підприємства; зростання

рівня довіри до підприємства; забезпечення суспільної репутації організації; установлення партнерських відносин між бізнесом, владою і громадськістю; покращення рівня соціальної захищеності населення.

Узагальнення підходів до трактування сутності соціально-економічного й соціального потенціалу регіону дають змогу визначити основні ознаки поняття:

– відображає можливості, використання яких націлене на досягнення соціальної мети розвитку регіону, тобто забезпечення найбільш сприятливих умов життєдіяльності населення, а також розширене відтворення людини як особистості й продуктивної сили;

– складається з елементів, що безпосередньо визначають соціальну активність населення цього регіону та рівень його соціальної захищеності;

– здатність за рахунок соціальних відносин, зв'язків, мереж, процесів забезпечити синергетичний ефект;

– формується із потенціалів окремих осіб і відповідних передумов, які в поєднанні дають нове утворення.

Отже, під соціальним потенціалом регіону пропонуємо розуміти можливості елементів, які безпосередньо визначають соціальну активність населення цього регіону та рівень його соціальної захищеності, використання яких націлене на досягнення соціальної мети розвитку адміністративного утворення, тобто забезпечення найбільш сприятливих умов життєдіяльності населення, а також розширене відтворення людини як особистості і продуктивної сили, формуються із потенціалів окремих осіб і відповідних передумов, що в поєднанні дають нове утворення, та здатні за рахунок соціальних відносин, зв'язків, мереж, процесів забезпечити синергетичний ефект.

Виходячи із сутності соціального потенціалу регіону, можемо виділити його такі компоненти: демографічний потенціал; фертильний потенціал; соціально-інфраструктурний потенціал; потенціал зайнятості; потенціал соціальної політики; потенціал соціальної солідарності. Соціальний потенціал регіону в себе включає складові, які формують індивідуальний, груповий соціальний потенціали й соціальний потенціал підприємства.

Розглянемо детальніше кожен складову соціального потенціалу регіону. Демографічний потенціал – це можливості регіону щодо фізичного та механічного відтворення населення й оптимізації його соціальної структури. Фертильний потенціал характеризує готовність населення регіону до сімейного життя та виховання дітей. Соціально-інфраструктурний – це можливості певних сфер і видів діяльності, які сприяють комплексному відтворенню людини в процесі реалізації її особистих і суспільних потреб за допомогою надання послуг соціального характеру, включаючи гарантії їх доступності.

Потенціал зайнятості – це можливості регіону щодо забезпечення населення робочими місцями на умовах забезпечення ефективної зайнятості. Потенціал соціальної політики відображає можливості налагодження внутрішньо- й міжрегіональних соціальних зв'язків, а також можливості соціального захисту та надання соціальних гарантій для населення регіону. Потенціал соціальної солідарності – це можливості налагодження зв'язків між населенням регіону, які базуються на національних традиціях і сталих звичках громади.

Формування соціального потенціалу регіону має передбачати таке: проведення ефективної демографічної політики; пропагування інституту сім'ї, планування народжуваності; проведення ефективної соціальної політики й політики зайнятості; розширення соціальної інфраструктури регіону та стимулювання її розвитку; зростання обсягів соціальних інвестицій; підвищення якості надання соціальних послуг; удосконалення соціальних стандартів і контроль за їх дотриманням; створення сприятливих умов для формування регіональних соціальних мереж; збереження та примноження національних традицій.

Реалізація соціального потенціалу регіону має забезпечити таке: зростання показників народжуваності населення, середньої тривалості життя; зменшення рівня смертності, включаючи смертність немовлят; позитивне міграційне сальдо; зменшення кількості абортів, розлучень, неблагополучних сімей і дітей, які виховуються в таких сім'ях, а також дітей-сиріт; покращення якості й доступності освітніх, культурних, транспортних, комунальних та інших видів соціальних послуг; покращення якісних і кількісних показників рівня розвитку соціальної інфраструктури регіону; зростання показників зайнятості населення та рівня середньої заробітної плати в регіоні; покращення рівня соціальної захищеності населення; зниження рівня соціального напруження в регіоні; зростання рівня довіри населення до місцевої влади.

Соціальний потенціал суспільства розглядаємо як суспільні можливості забезпечення відповідного рівня соціальної безпеки населення й держави загалом, які формуються та реалізуються у процесі налагодження соціальних відносин, зв'язків і мереж, визначають соціальну активність і рівень соціальної захищеності населення.

У структурі соціального потенціалу суспільства пропонуємо виділити такі самі складові, які були визначені для соціального потенціалу регіону.

Формування соціального потенціалу суспільства, крім заходів, передбачених для регіонального рівня, потребує такого: стабілізації політичної ситуації в державі; проведення політики протекціонізму суспільних цінностей і традицій; удосконалення законодавчої бази у сфері регулювання соціальної складової розвитку

Таблиця 1

Рівні соціального потенціалу та його основні характеристики

Вид потенціалу	Складові	Завдання формування	Наслідки реалізації	Тип потенціалу
Індивідуальний соціальний потенціал	Потенціал життя, здоров'я, інтелектуальний, освітній, культурний	<ul style="list-style-type: none"> - піклування про здоров'я, ведення здорового способу життя; - здобуття освіти, постійне самовдосконалення; - правильна професійна ідентифікація; - підвищення власного культурного рівня; - постійна робота над собою в напрямі самореалізації; - розвиток комунікативних здібностей; - формування психологічної стійкості. 	<ul style="list-style-type: none"> - досягнення мети життя людини; - задоволення потреб усіх рівнів; - отримання користі для суспільства. 	<ul style="list-style-type: none"> - прихований або нереалізований; - внутрішній або егоїстичний; - зовнішній або реалізований
Груповий соціальний потенціал	Людський, репродуктивний, комунікативний, організаційний потенціал	<ul style="list-style-type: none"> - узгодження інтересів групи; - підбір членів групи так, щоб максимізувати ефект від їх спільної діяльності; - адаптація законодавства, яке регулює діяльність об'єднань, з метою максимального задоволення інтересів громадян і держави; - пропагування інституту сім'ї; - проведення сприятливої демографічної та соціальної політики. 	<ul style="list-style-type: none"> - відтворення населення; - збереження сімейних традицій; - виховання та становлення нового покоління в суспільстві; - захист інтересів членів суспільства. 	<ul style="list-style-type: none"> - сполучний; - поєднувальний.
Соціальний потенціал підприємства	Потенціал соціальної інфраструктури; соціальної політики; кадрової політики.	<ul style="list-style-type: none"> - проведення ефективної кадрової та соціальної політики; - зростання обсягів соціальних інвестицій; - удосконалення соціальних стандартів і контроль за їх дотриманням; - створення сприятливих умов для формування соціальних мереж у колективі; - нарощення трудового потенціалу підприємства. 	<ul style="list-style-type: none"> - підвищення продуктивності праці працівників; - можливості залучення більш кваліфікованих працівників; - розвиток трудового потенціалу підприємства; - покращення психологічного клімату в трудовому колективі; - підвищення конкурентоспроможності підприємства; - зростання рівня довіри до підприємства; - забезпечення суспільної репутації організації; - установа партнерських відносин між бізнесом, владою і громадянськістю; - покращення рівня соціальної захищеності населення. 	<p>За рівнем реалізації: фактичний, прихований і перспективний.</p> <p>За ступенем задоволення потреб: егоїстичний та ендоецентричний.</p> <p>За характером носіїв потенціалу: професійний; психологічний, кон-фліктний.</p> <p>За ступенем відповідності поставле-ній меті: релевантний і нерелеван-тний.</p> <p>За кількісним показником: висо-кий; середній; низький.</p> <p>За якісним складом: стихійний і збалансований.</p> <p>За рівнем сталості: динамічний, умовно динамічний і статичний.</p> <p>За формою вияву: конструктивний і деструктивний.</p> <p>За формою існування: стабільний; мінливий; формальний.</p>

<p>Соціального потенціалу регіону</p>	<p>Демографічний; фертильний; соціально-інфраструктурний; потенціал зайнятості; соціального політики; соціального солідарності.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - проведення ефективної демографічної політики; - пропагування інституту сім'ї, планування народжуваності; - збереження та примноження національних традицій; - проведення ефективної політики зайнятості; - проведення ефективної соціальної політики; - зростання обсягів соціальних інвестицій; - розширення соціальної інфраструктури регіону та стимулювання її розвитку; - підвищення якості надання соціальних послуг; - удосконалення соціальних стандартів і контроль за їх дотриманням; - створення сприятливих умов для формування регіональних соціальних мереж. 	<ul style="list-style-type: none"> - зростання показників народжуваності населення, середньої тривалості життя; - зменшення рівня смертності, включаючи смертність немовлят; - позитивне міграційне сальдо; - зменшення кількості розлучень; - зменшення кількості неблагополучних сімей і дітей, які виховуються в таких сім'ях а також дітей-сиріт; - покращення якості й доступності освітніх, культурних, транспортних, комунальних та інших видів соціальних послуг; - покращення якісних і кількісних показників рівня розвитку соціальної інфраструктури регіону; - зростання показників зайнятості населення; - зростання рівня середньої заробітної плати в регіоні; - покращення рівня соціальної захищеності населення; - зниження рівня соціального напруження в регіоні. - зростання рівня довіри населення до місцевої влади. 	<p>--- За характером носіїв потенціалу: логічний, стратегічний, професійний; психологічний; конфліктний.</p>
<p>Соціального потенціалу суспільства</p>	<p>---</p>	<ul style="list-style-type: none"> - стабілізація політичної ситуації в державі; - проведення політики протекціонізму суспільних цінностей і традицій; - удосконалення законодавчої бази у сфері регулювання соціального складової розвитку суспільства; - налагодження національної мережі соціальних зв'язків; - усунення перешкод на шляху включення населення в соціум. 	<ul style="list-style-type: none"> - підвищення солідарності членів суспільства у вирішенні соціальних проблем; - стати основою та джерелом захисту громадянами своїх прав; - забезпечити регулювання в тих сферах, де не діє чи недостатнє державне регулювання; - стати лакмусом процесів, які відбуваються в суспільстві; - пом'якшити рівень соціального, політичного, демографічного, національного напруження в суспільстві; - запобігати та стримувати виникнення конфліктів усередині суспільства; - сприяти підвищенню стабільності суспільства. 	<p>---</p>

Рис. 2. Структурно-логічна схема соціального потенціалу

суспільства; налагодження національної мережі соціальних зв'язків; усунення перешкод на шляху включення населення в соціум.

Реалізація соціального потенціалу суспільства має підвищити солідарність членів суспільства у вирішенні соціальних проблем; стати основою та джерелом захисту громадянами своїх прав; забезпечити регулювання в тих сферах, де не діє чи недостатнє державне регулювання; стати лакмусом процесів, які відбуваються в суспільстві; пом'якшити рівень соціального, політичного, демографічного, національного напруження в суспільстві; запобігати та стримувати виникнення конфліктів усередині суспільства.

Отже, дослідження дає змогу узагальнити основні характеристики на кожному рівні

формування й реалізації соціального потенціалу (таблиця 1), а також побудувати його структурно-логічну схему (рисунок 2).

Висновки. Отже, виділення рівнів формування й реалізації соціального потенціалу дасть змогу детальніше вивчити саме поняття, що, у свою чергу, робить економічні знання більш конструктивними і глибокими. Проте ще є низка питань, які потребують подальших досліджень, зокрема стосовно механізмів реалізації соціального потенціалу на кожному із рівнів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Штырбул С.А. Социальный капитал и социальный потенциал: субъекты и функции : автореф. дисс. ... канд. экон. наук / С.А. Штырбул. – М. : МГУ, 2010. – 27 с.
2. Саксельцев И.Г. Концептуальные основы понятия «человеческий потенциал» / И.Г. Саксельцев // Человек. История. Культура: Исторический и философский альманах. – Саратов: Поволжская академия государственной службы им. П.А. Столыпина, 2005. – № 4. – С. 153–160.
3. Юдин Б.Г. Человеческий потенциал / Б.Г. Юдин ; гл. ред. И.И. Мазуп, А.Н. Чумаков // Глобалистика. Энциклопедия ; Центр научных и прикладных программ «Диалог». – М. : ОАО Издательство «Радуга», 2003. – 1328 с.
4. Putnam R. The Prosperous Community – Social Capital and Public Life // American Prospect. – 1993. – № 13. – P. 35–42.